

บทที่ 5

สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงทดลอง เพื่อเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและการพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย กลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ กับการสอนตามปกติ ซึ่งผู้วิจัยได้ดำเนินการตามขั้นตอนและพอสสรุปผลของการดำเนินการวิจัยได้ดังต่อไปนี้

5.1 สรุปผลการวิจัย

5.1.1 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน ระหว่างกลุ่มที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์กับการสอนตามปกติ
- 2) เพื่อเปรียบเทียบการพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ระหว่างกลุ่มที่เรียน โดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์กับการสอนตามปกติ

5.1.2 สมมติฐานในการวิจัย

- 1) นักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนแตกต่างจากนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีการสอนตามปกติ
- 2) นักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยแตกต่างจากนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีสอนตามปกติ

5.1.3 วิธีดำเนินการวิจัย

(1) ประชากร

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้เป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนบ้านเสี้ยวโคกกลาง สำนักงานการประถมศึกษาอำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น จำนวน 66 คน

(2) กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ที่ศึกษาอยู่ในภาคเรียนที่ 3 ปีการศึกษา 2535 จำนวน 60 คน ซึ่งได้จากการสุ่มแบบง่าย (Simple Random Sampling) โดยใช้วิธีการจับสลากแล้วสุ่มโดยการจับสลากอีกครั้งหนึ่ง เป็นกลุ่มทดลอง 1 กลุ่ม จำนวนนักเรียน 30 คน และอีก 1 กลุ่มเป็นกลุ่มควบคุม จำนวนนักเรียน 30 คน เท่ากัน

(3) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ประกอบด้วย

- 1) แผนการสอนโดยใช้กระบวนการกลุ่มสัมพันธ์
- 2) แผนการสอนตามปกติ
- 3) แบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน
- 4) แบบวัดความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย
- 5) แบบสังเกตพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย

(4) การเก็บรวบรวมข้อมูล

1) บันทึกความถี่ของพฤติกรรมจากการสังเกตความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ของนักเรียนทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมก่อนจะเริ่มทำการเรียน 1 สัปดาห์ กลุ่มละจำนวน 1 ครั้ง ครั้งหนึ่งใช้เวลา 3 คาบ (60 นาที)

2) ทดสอบก่อนการเรียน (Pre-test) ทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุม โดยใช้แบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และแบบวัดความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย

3) ผู้วิจัยดำเนินการสอนนักเรียน ทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมด้วยตนเอง โดยกลุ่มทดลองสอนโดยแผนการสอนตามวิธีการกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ ส่วนกลุ่มควบคุมสอนตามวิธีตามปกติ ตามคู่มือครูกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ของกระทรวงศึกษาธิการ ตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 โดยใช้ระยะเวลา 6 สัปดาห์ สัปดาห์หนึ่งจะสอนกลุ่มละ 2 ครั้ง แต่ละครั้งจะใช้เวลา 3 คาบ (60 นาที) รวมทั้งสิ้นจะใช้เวลาทดลองสอนกลุ่มละ 12 ครั้ง หรือ 36 คาบ

4) บันทึกความถี่ของพฤติกรรมจากการสังเกตความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยในระหว่างการดำเนินการทดลองสอน ของนักเรียนกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุม จำนวนกลุ่มละ 12 ครั้ง

5) ทดสอบหลังการเรียนรู้ (Post-test) ทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุม เมื่อสอนจบตามแผนการสอนที่กำหนดแล้วโดยใช้แบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และแบบวัดความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย

6) บันทึกความถี่ของพฤติกรรมจากการสังเกตความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ของนักเรียนทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมหลังการเรียนรู้ผ่านไปแล้ว 1 สัปดาห์ โดยสังเกตพฤติกรรมกลุ่มละ 1 ครั้ง ครั้งหนึ่งใช้เวลา 3 คาบ (60 นาที)

5.1.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

1) เปรียบเทียบค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนนผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน จากการสอบจากแบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนกลุ่มทดลอง และกลุ่มควบคุม ด้วยการทดสอบค่าที (t-test) โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSS/PC⁺

2) เปรียบเทียบค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนน คะแนนความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย จากการสอบจากแบบวัดความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ของนักเรียนกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมด้วยการทดสอบค่าที (t-test) โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSS/PC⁺

3) แยกแยะความถี่ของพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย จากการสังเกตพฤติกรรมก่อนเรียนและหลังเรียนของกลุ่มตัวอย่างด้วยตารางและกราฟ

5.1.5 สรุปผลการวิจัย

1) ค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนนผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ที่เรียนในกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต หน่วยที่ 10 เรื่อง การเมืองการปกครอง และหน่วยที่ 11 เรื่อง ข่าวดำเนินการ และวันสำคัญ ที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ แตกต่างจากนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีการสอนตามปกติ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

2) ค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนนความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ แตกต่างจากนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีการสอนตามปกติ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

3) ผลการพิจารณาความถี่พฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย จากการสังเกตพฤติกรรมก่อนการเรียนและหลังเรียน แสดงให้เห็นว่า กลุ่มทดลองที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีค่าเฉลี่ยของพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยเพิ่มขึ้นมากกว่ากลุ่มควบคุมที่เรียนโดยใช้วิธีการสอนตามปกติ

5.2 อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการวิจัยครั้งนี้ พบว่า

5.2.1 จากการที่ได้วิเคราะห์ผลการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนนผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ที่เรียนในกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต หน่วยที่ 10 เรื่อง การเมืองการปกครอง และหน่วยที่ 11 เรื่อง ข่าวดำเนินการ และวันสำคัญ ระหว่างนักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนแตกต่างจากนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีสอนตามปกติ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

จากการที่ผู้วิจัยได้สังเกตพฤติกรรมของนักเรียนในขณะร่วมทำกิจกรรมในการเรียนการสอน พบว่า นักเรียนกลุ่มทดลองที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ จะให้ความสนใจและกระตือรือร้นตั้งใจทำงานร่วมกัน และมีความสนุกสนานในการร่วมทำกิจกรรมทุกครั้ง เพราะการสอนด้วย

กระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ เป็นการจัดการเรียนการสอนที่ให้ผู้เรียนทุกคนมีส่วนร่วม ในกิจกรรมการเรียนการสอนทุกคน เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้แสดงความคิดเห็น และอภิปรายร่วมกัน โดยจะสอดแทรกเนื้อหาความรู้ไว้ในกิจกรรมการเรียน ซึ่ง จะทำให้นักเรียนสามารถเกิดการเรียนรู้และเข้าใจเนื้อหาได้เป็นอย่างดี ดัง จะเห็นได้จากการประเมินผลจากการตรวจแบบฝึกหัดหลังจากการเรียนและทำ กิจกรรมในแต่ละครั้ง นักเรียนกลุ่มทดลองที่เรียนโดยการสอนตามกระบวนการ กลุ่มสัมพันธ์สามารถทำแบบฝึกหัดได้ถูกต้องผ่านเกณฑ์ร้อยละ 80 ทุกครั้ง ซึ่ง จะแสดงให้เห็นว่า การเรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์สามารถ ที่จะพัฒนาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนให้สูงขึ้นได้ ซึ่งจะสอดคล้องกับงานวิจัยของ ฉันทนา (2518) พชร (2519) สมพงษ์ (2528) และปิยะวรรณ (2534) ต่างก็ได้ยืนยันผลการวิจัยตรงกันว่า การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีผล สัมฤทธิ์ทางการเรียนสูงกว่าการสอนตามปกติอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ จากผล การวิจัยที่กล่าวมาต่างสรุปได้ว่าการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์จะมีการ พัฒนาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนดีกว่าการสอนตามปกติ

5.2.2 จากผลการวิเคราะห์เปรียบเทียบค่าเฉลี่ยผลต่างของคะแนน ความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย พบว่า นักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนด้วย กระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ มีคะแนนความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยแตกต่างจาก นักเรียนที่เรียนโดยวิธีสอนตามปกติ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

จากการวิจัยได้สังเกตพฤติกรรมของนักเรียนกลุ่มทดลองที่เรียน โดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ ในขณะที่เรียนนั้น นักเรียนทุกคนได้ มีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างตั้งใจ และมีโอกาสได้ฝึกทักษะ ความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยทั้ง 5 ด้าน คือ การประชุมปรึกษาและวางแผน การเปิดโอกาสให้ผู้อื่นแสดงความคิดเห็น การให้ข้อเสนอแนะ การใช้มติของ กลุ่มและการควบคุมสถานการณ์โดยผู้วิจัยจะสอดแทรกทักษะและพฤติกรรมเหล่านี้ อยู่ในกิจกรรมการเรียนการสอนทุกครั้ง ซึ่งผู้เรียนจะเกิดการเรียนรู้ในการทำ งานร่วมกับผู้อื่น มีการปรึกษาร่วมกันก่อนการทำงาน กล้าที่จะแสดงความคิดเห็น และยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นอย่างมีเหตุผล สามารถใช้มติของกลุ่มตัดสินใจ

ร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาได้ การทำงานก็จะมีระเบียบวินัย มีบรรยากาศในการทำงานที่อบอุ่นและเป็นกันเอง สมาชิกทุกคนจะมีลักษณะการเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี การทำงานในกลุ่มก็จะประสบผลสำเร็จ และมีประสิทธิภาพ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์สามารถพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยสูงกว่าการสอนตามปกติ ซึ่งจะสอดคล้องกับงานวิจัยของ สมพงษ์ (2528) สาลี (2531) และชูศักดิ์ (2534) ต่างก็ได้ยืนยันผลการวิจัยตรงกันว่า การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์มีการพัฒนาทัศนบุคลิกภาพประชาธิปไตยและความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ จากผลการวิจัยที่กล่าวมาต่างสรุปได้ว่าการสอนกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ จะมีการพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยดีกว่าการสอนตามปกติ

5.2.3 จากการแจกแจงความถี่และกราฟแสดงความถี่ของพฤติกรรม

ความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย จากการสังเกตพฤติกรรมก่อนการเรียนและหลังเรียน พบว่า ก่อนการเรียนทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมมีค่าเฉลี่ยของพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยอยู่ในเกณฑ์ที่ค่อนข้างต่ำ เพราะนักเรียนยังไม่มีพื้นฐานการทำงานร่วมกันที่ดี ต่างคนต่างทำงาน ไม่มีการปรึกษาหารือให้ข้อเสนอแนะหรือแสดงความคิดเห็นร่วมกัน และไม่มีระเบียบวินัยในการทำงาน สมาชิกในกลุ่มไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ที่ดีในการทำงานร่วมกับกลุ่มได้

หลังจากทดลองแล้ว จะเห็นได้ว่ากลุ่มทดลองที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์นั้นผู้เรียนจะมีโอกาสทำกิจกรรมและทำงานร่วมกัน เพราะกิจกรรมที่จัดให้ผู้เรียนจะประกอบไปด้วย การเล่นเกม การแสดงบทบาทสมมติ กรณีตัวอย่าง การสร้างสถานการณ์จำลอง การเล่นเกม หรือกลุ่มย่อยซึ่งจะจัดสลับกันไปให้ผู้เรียนเปลี่ยนบรรยากาศการเรียนในแต่ละชั่วโมง แล้วผู้เรียนจะมีโอกาสฝึกทักษะความเป็นผู้นำหรือผู้ตามที่ดี รู้บทบาทหน้าที่ของตนเองในการทำงาน เพื่อให้งานประสบผลสำเร็จ ไม่มุ่งเอาเฉพาะความคิดเห็นเฉพาะของตนเองเท่านั้น ยิ่งกล้าที่จะแสดงออกพร้อมกับแสดงความคิดเห็นอย่างมีเหตุผล มีการปรึกษาหารือวางแผน ให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ในการทำงาน และใช้มติของกลุ่มร่วมกัน ให้สถานการณ์ในการทำงานเป็นไปในลักษณะที่อบอุ่น เป็นกันเอง และมีระเบียบวินัย นอกจากนี้กิจกรรมที่จัดโดยการ

สอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ ยังเป็นการให้ผู้เรียนได้วิเคราะห์ประสบการณ์หรือพฤติกรรมที่ได้ปฏิบัติเพื่อปรับปรุงพฤติกรรมของตนเอง สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตรประจำวันได้ จะทำให้ผู้เรียนได้รับทั้งความรู้และมีพฤติกรรมที่พึงประสงค์ที่จะนำไปสู่พฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ดังนั้นหลังจากการทดลองแล้วนักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ จึงมีค่าเฉลี่ยของพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย เพิ่มขึ้นมากกว่ากลุ่มควบคุมที่เรียนโดยวิธีสอนตามปกติ ซึ่ง สอดคล้องกับคำกล่าวของ ทิศนา (2522) ที่ว่า กิจกรรมกลุ่มช่วยเสริมสร้าง ทักษะและพฤติกรรม รวมทั้งทักษะการทำงานร่วมกัน เช่น ความร่วมมือ และวางแผนการทำงาน ความเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี และสอดคล้องกับ Zimbardo (1970) ที่กล่าวว่า กิจกรรมกลุ่มเป็นเครื่องมือที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านทัศนคติและพฤติกรรม ซึ่งจะสอดคล้องกับงานวิจัยของ วิลาวลัย (2532) ที่ศึกษาการใช้กิจกรรมกลุ่มแบบให้คำปรึกษาเป็นกลุ่มเพื่อลดพฤติกรรมไม่ตั้งใจเรียน พบว่า หลังจากใช้กิจกรรมกลุ่มแล้วนักเรียนมีความเชื่อมั่น กล้าแสดงออก ทำให้นักเรียนเกิดพฤติกรรมที่พึงประสงค์เพิ่มขึ้นซึ่งเป็นพฤติกรรมที่จะพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยของนักเรียน ซึ่งคำกล่าวและผลการวิจัยต่างก็ยืนยันและสรุปได้ว่า การสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์สามารถที่จะพัฒนาพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยได้ดีกว่าวิธีสอนตามปกติ

ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะเพิ่มเติมที่ได้จากการทดลอง ในเรื่องของ การบันทึกความถี่พฤติกรรมจากแบบสังเกตพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ผู้วิจัยใคร่ขอเสนอแนะแนวทางในการบันทึกความถี่พฤติกรรม ดังต่อไปนี้ คือ บางพฤติกรรมครูผู้สอนอาจบันทึกความถี่พฤติกรรมหลังจากนักเรียนร่วมทำกิจกรรมเสร็จเรียบร้อยแล้วก็ได้ เช่น ความพร้อมเพรียงภายในกลุ่มงานเสร็จตามกำหนดเวลา การเป็นผู้ฟังที่ดี สมาชิกทำงานอย่างมีระเบียบ ความสุภาพเรียบร้อย เพราะพฤติกรรมเหล่านี้ครูสามารถบันทึกหลังจากการเรียนได้ แต่บางพฤติกรรมนั้นครูผู้สอนจำเป็นต้องบันทึกความถี่พฤติกรรมทันทีที่นักเรียนได้แสดงพฤติกรรมในขณะที่ทำกิจกรรม ได้แก่ การเรียกประชุม การปรึกษาหรือมอบหมายงานให้สมาชิก การซักถามสมาชิกบอกรู้หรือชี้ให้สมาชิกอธิบาย การเสนอแนะวิธีการทำงาน การแสดงความคิดเห็น การให้ข้อคิดที่มีประโยชน์เพิ่มเติม การเป็นผู้พูดที่ดี การให้กลุ่มหาข้อสรุป การตัดสินใจร่วมกัน การปฏิบัติตามข้อกำหนดที่กลุ่มได้ตกลงกันไว้ การให้คำตักเตือนและติชม การยกมือก่อนแสดงความคิดเห็น และ

ถ้าเกิดปัญหาที่ครูผู้สอนจำชื่อนักเรียนที่เป็นสมาชิกในกลุ่มไม่ได้ ครูผู้สอนที่จะสังเกตพฤติกรรมควรทำหมายเลขติดตัวนักเรียน หรือทำเครื่องหมายตามตำแหน่งการนั่งภายในกลุ่ม แล้วบันทึกความถี่พฤติกรรมตามลำดับหมายเลข และเครื่องหมายตามตำแหน่งการนั่งก็ได้ และการทำกิจกรรมร่วมกันบางครั้งนักเรียนที่เป็นสมาชิกภายในกลุ่มไม่ยอมรับที่จะเป็นหัวหน้ากลุ่มและเลขานุการกลุ่ม ครูผู้สอนอาจใช้เครื่องหมายเป็นสัญลักษณ์เขียนหรือหมายเหตุไว้ในสลากที่จับแบ่งกลุ่มเมื่อนักเรียนคนใดจับได้เครื่องหมายตามสัญลักษณ์ที่หมายเหตุเอาไว้ ก็ต้องทำหน้าที่เป็นหัวหน้ากลุ่มและเลขานุการกลุ่ม ซึ่งจะเป็นการแก้ปัญหาในการจัดการเรียนการสอนได้

5.3 ข้อเสนอแนะ

5.3.1 ข้อเสนอแนะสำหรับโรงเรียน

1) โรงเรียนควรส่งเสริมและสนับสนุนนำวิธีสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ไปจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในทุกระดับชั้นเรียน เพื่อพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย

2) โรงเรียนควรนำกิจกรรมการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ไปจัดกิจกรรมในด้านอื่น ๆ เพื่อส่งเสริมประชาธิปไตยในโรงเรียน เช่น การเลือกคณะกรรมการนักเรียนระดับห้องเรียนและระดับโรงเรียน การจัดกิจกรรมอาหารกลางวัน การจัดสหกรณ์โรงเรียน เพื่อเป็นการพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยอย่างต่อเนื่อง

3) โรงเรียนควรพัฒนารูปแบบการจัดกิจกรรมกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์เพื่อพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยในห้องเรียน พร้อมทั้งเผยแพร่ให้โรงเรียนในกลุ่มทดลองปฏิบัติและจัดเป็นโครงการร่วมกัน

5.3.2 ข้อเสนอแนะสำหรับกลุ่มโรงเรียน และสำนักงานการประถมศึกษา ระดับอำเภอ ระดับจังหวัด และระดับชาติ

1) ควรมีบทบาทในการสนับสนุนการใช้กิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์เพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียน เช่น การจัดอบรม สาธิต และแนะนำให้ความรู้ครูในการจัดการเรียนการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์เพื่อพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยในโรงเรียน อย่างน้อยภาคเรียนละ 1 ครั้ง

2) ควรมีการจัดสรรงบประมาณช่วยเหลือให้เพียงพอในการผลิตสื่อการเรียนประกอบการจัดการเรียนการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ เพื่อเป็นสื่อต้นแบบในระดับบทเรียนหรือระดับหน่วยการเรียนรู้ แล้วจัดเก็บไว้ที่ศูนย์วิชาการของกลุ่มโรงเรียน สามารถที่จะให้บริการครูผู้สอนยืมไปใช้ประกอบการเรียนการสอนได้

3) ควรจัดให้มีการประกวดการจัดกิจกรรมด้วยกระบวนการกลุ่มโรงเรียน โดยเน้นพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยในด้านการประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อวางแผน การเปิดโอกาสให้สมาชิกแสดงความคิดเห็น การให้ข้อเสนอแนะหรือข้อมูลพิเศษแก่สมาชิก การใช้มติของกลุ่มในการตัดสินใจ และการควบคุมสถานการณ์เป็นสำคัญ เน้นในด้านการนิเทศกำกับและติดตามประเมินผลอย่างต่อเนื่องและจริงจัง มีการประสานงานกับหน่วยงานทุกระดับ โดยมีบุคคลที่รับผิดชอบงานอย่างชัดเจน พร้อมทั้งนำเสนอผลการประเมินและติดตามผลด้วย

5.3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับครู

1) ครูผู้สอนควรศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ให้เข้าใจเสียก่อน และพยายามคิดค้นหากิจกรรมใหม่ ๆ ที่จะดึงดูดความสนใจของนักเรียน พร้อมทั้งการจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ประกอบในการจัดกิจกรรมให้พร้อมก่อนเสมอ และเมื่อนักเรียนทำกิจกรรมเสร็จแล้ว ต้องวิเคราะห์และสรุปร่วมกับนักเรียนทุกครั้ง เพื่อให้เกิดการเรียนรู้

2) ครูต้องกระตุ้นหรือให้กำลังใจ ให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้นในการร่วมกิจกรรมอยู่เสมอ เพราะนักเรียนอาจไม่กล้าแสดงออก เกิดความประหม่า ไม่กล้าทำกิจกรรมอันจะเป็นอุปสรรคในการดำเนินกิจกรรมได้

3) ครูไม่ควรวิพากษ์วิจารณ์นักเรียน ในขณะที่ดำเนินปฏิบัติกิจกรรม ควรปล่อยให้นักเรียนได้แสดงออกอย่างอิสระก่อน แล้วจึงวิจารณ์ ชื่นชม และตักเตือนในภายหลัง

4) ครูควรให้นักเรียนได้มีการเปลี่ยนแปลงบทบาทของตนเองภายในกลุ่มเสมอ เช่น การเป็นหัวหน้ากลุ่ม เลขากลุ่ม หรือการแสดงบทบาทต่าง ๆ เพื่อให้นักเรียนทุกคนได้มีโอกาสดำเนินการเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย

5) ควรให้ผู้ช่วยวิจัยคอยสังเกตพฤติกรรมความเป็นผู้นำ แบบประชาธิปไตยแต่ละครั้งในอัตราผู้ช่วยวิจัย 1 คน ต่อจำนวนนักเรียน 1 กลุ่ม เพื่อจะทำให้ได้ข้อมูลจากการสังเกตพฤติกรรมถูกต้องมากที่สุด

5.3.4 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรนำกิจกรรมการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ไปทดลองสอนเพื่อพัฒนาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนในวิชาอื่น ๆ เพื่อให้ผู้เรียนได้รู้จักการทำงานร่วมกันและเกิดความสามัคคีในหมู่คณะ อันจะมีผลเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน

2) ควรทดลองใช้กิจกรรมการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ เพื่อพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ของนักเรียนในระดับชั้นอื่น ๆ เพื่อศึกษาความแตกต่างในการพัฒนาในระดับต่าง ๆ ตลอดจนการทดลองหาประสิทธิภาพในการใช้กิจกรรมการสอนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ในแต่ละระดับ

3) ควรนำกิจกรรมกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ไปใช้แก้ปัญหาพฤติกรรมอันไม่พึงประสงค์อื่น ๆ เช่น การไม่ส่งการบ้าน การหนีโรงเรียน ความไม่มีระเบียบวินัยในชั้นเรียน

4) ควรมีการทดสอบและติดตามผลหลังจากทดลองเสร็จสิ้นแล้ว 1 เดือน หรือ 3 เดือน เพื่อดูความคงทนของพฤติกรรมความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย อันเป็นผลจากการเรียนด้วยกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์

5) ควรศึกษารูปแบบการจัดกิจกรรมกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์ที่เหมาะสมเพื่อพัฒนาความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยร่วมกันระหว่างครู นักเรียน และชุมชน